ՀՏԴ 947.925 + 947.0

Doi:10.54503/0135-0536-2023.3-46

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ՝ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻՆ ՄԻԱՑՄԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԻ ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ԳՆԱՀԱՏԱԿԱՆԸ ԽՈՐՀՐԴԱՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ*

ԱՐԱՐԱՏ ՀԱԿՈԲՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Արևելյան Հայաստան, Ռուսաստան, պատերազմ, միացում, պատմագրություն, Լեո, Թուրքմենչայի պայմանագիր, նշանակություն, ինքնավարություն, թագավորություն, գնահատական:

Նախաբան

Հայոց պատմության, հատկապես՝ խորհրդային ժամանակաշրջանի պատմագիտական գրականության մեջ, թերևս, ամենաուսումնասիրված թեմաներից է XVIII–XIX դդ. հայ-ռուսական հարաբերությունների ու դրա տրամաբանական շարունակությունը հանդիսացող Արևելյան Հայաստանի՝ Ռուսաստանին միացման հիմնահարցը: Հայտնի է, որ պատմական այդ իրադարձության կապակցությամբ հրատարակվել են փաստաթղթերի և նյութերի բազմահատոր ժողովածուներ, ստեղծվել պատմագեղարվեստական բնույթի հարուստ գրականություն, համապետական մակարդակով կազմակերպվել են հոբելյանական գիտաժողովներ, կառուցվել՝ հուշարձաններ, անվանակոչվել՝ բնակավայրեր, թողարկվել՝ հուշամեդալներ և այլն:

Կարելի է արձանագրել, որ երկու դար է, ինչ այդ հիմնահարցը՝ Արևելյան Հայաստանի միացման նշանակության ու գնահատականի առումով, բուռն քննության առարկա է դարձել հայ հասարակական-քաղաքական, գրական և պատմագիտության շրջանակներում՝ սկսած Ներսես Աշտարակեցուց ու Խաչատուր Աբովյանից մինչև մեր ժամանակները, և, ըստ պատմափուլերի, հասարակական-քաղաքական ու գաղափարական նպատակահարմարությամբ պայմանավորված, պատմաքաղաքական այդ իրադարձությանը տրվել են ամենատարբեր գնահատականներ՝ հայ ժողովրդի համար մեծագույն բարիքից ու պատմական վերածնունդ-շրջադարձից ընդհուպ մինչև չարիք:

Բայցևայնպես, եթե մի կողմ թողնենք ժամանակաշրջանի ու հանգամանքների թելադրանքով հայ հասարակական-քաղաքական մտքում ու պատմագիտական գրականության մեջ երբեմն պարտադրված հակասական գնահատականները, մի բան անառարկելի է՝ Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին անսակարկելի ու անբեկանելի պատմական նշանակություն ունեցող իրադարձություն պիտի համարել, քանզի այդ միացմամբ չանտեսելով, իհարկե, հետագայում դրան ուղեկից բացերն ու դժվարությունները՝ արևելահա-

* Ներկայացվել է 07. V. 2023 թ., գրախոսվել է 30. V. 2023 թ., ընդունվել է տպագրության 29. XI. 2023 թ.:

յության համար ստեղծվեցին սոցիալ-տնտեսական, հասարակական-քաղաքական, ժողովրդագրական, հոգևոր-մշակութային առաջընթացի համար նպաստաբեր միջավայր ու պայմաններ: Իսկ հետագայում՝ հենց արևելահայ այդ հողատարածքի վրա էլ դարավոր ընդմիջումից հետո, գերմարդկային ճիգուջանքերով ու մարդկային վիթխարի կորուստներով, ի վերջո, վերականգնվեց Հայոց անկախ պետականությունը՝ Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունը:

Արևելյան Հայաստանի՝ Ռուսաստանին միացումը՝ իբրև «Հայոց պատմության պարբերացման նոր շրջափուլ» վարկածի շուրջ

Սկսած ուշ միջնադարից՝ Կիլիկիայի հայկական վերջին պետականության անկումից հետո, հայ հոգևոր ու աշխարհիկ գործիչների քաղաքական մտքի կիզակետում է եղել պետականության վերականգնման գաղափարը: Եվ այդ տեսլականով հայ հանրույթը ոտք դրեց XIX դար: Հայ հասարակական-քաղաքական մտքի ու շարժման նշանավոր գործիչների՝ Ի. Օրու, Հ. Էմինի և մյուսների չհաջողած քաղաքական դեգերումներից հետո դարասկզբին մեծապես հույսը կապվեց դեպի Անդրկովկաս մուտք գործող Ռուսաստանի հետ:

Հայտնի է, որ 1801 թ. հունվարի 18 (30)-ին Ռուսաստանի կայսր Պավել I-ի բարձրագույն հրամանագրով Արևելյան Վրաստանը (Քարթլի-Կախեթը) միացվեց Ռուսաստանին, ինչը վերահաստատվեց նրա իրավահաջորդ Ալեքսանդր I-ի՝ սեպտեմբերի 12 (24)-ի հրամանագրով[1]:

Արևելյան Հայաստանի՝ Ռուսաստանին միացման գործընթացը գործնականում սկսվեց հենց 1801 թ. Արևելյան Վրաստանի Ռուսաստանին միացումով: Այս կապակցությամբ տեղին է ակադեմիկոս Ա. Մելքոնյանի արձանագրումը, որ Հյուսիսային Հայաստանի մի քանի գավառներ՝ Լոռի-Փամբակը, Շամշադինը, Ղազախը, մինչ այդ գտնվելիս են եղել Վրաստանի թագավորության կազմում, ինչը նշանակում է՝ Արևելյան Վրաստանի միացումով Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցան նաև արևելահայ այդ շրջանները[2]: Այլ խոսքով, Արևելյան Հայաստանի՝ Ռուսաստանին միացման գործընթացը սկսվել է 1801 թվականից: Այնուհետև, ռուս-պարսկական հետագա երկու պատերազմների արդյունքով՝ 1813 թ. հոկտեմբերի 12-ի Գյուլիստանի պայմանագրով, որով Շորագյալի սուլթանությունը (Արևելյան Շիրակ), Ղարաբաղն ու Սյունիքը՝ Ղարաբաղի խանություն անունով, միացվեցին, իսկ ապա, հատկապես, 1828 թ. փետրվարի 10-ի Թուրքմենչայի պայմանագրով՝ Երևանի ու Նախիջևանի խանությունները, ու դրանով գործնականում ամբողջ Արևելյան Հայաստանը միակցվեց Ռուսաստանին, որի առաջադիմական նշանակությունը պատմագիտական գնահատականի առումով անվիճարկելի է: Այն նշանակալի էր արևելահայության համար ոչ միայն սոցիալ-տնտեսական, հարկային նախկին ծանր բեռի թեթևացման, ազգային ու կրոնական խտրականության մեղմացման, վարչաիրավական հարաբերությունների որոշակի կանոնակարգման, այլ՝ առավելապես հայ ժողովրդի ֆիզիկական անվտանգության, անձի ու գույքի

[1] *Տե՛ս* Присоединение Восточной Армении к России (1801–1813) (сб. док.). 1972, т. 1, 44; *նաև՝* Внешняя политика России XIX и начала XX в. 1960, 93–94.

[2] *Տե՛ս Մ ե լ ք ո ն յ ա ն. 2011, 257, Մ ե լ ք ո ն յ ա ն. 2021, 174: Այդ մասին տե՛ս նաև՝ Հայ ժողովրդի պատմություն. 1985, 244, Պ ա ր ս ա մ յ ա ն. 1967, 44:*

ապահովության տեսակետից: Եվ, բացի այդ, քաղաքական հեռանկարի իմաստով առանձնապես գնահատելին այն էր, որ, ինչպես արդեն ասվեց, արևելահայ այդ հատվածը դարձավ արևելահայության համախմբման համար հիմք, ֆիզիկական, ժողովրդագրական, հոգևոր-քաղաքական այն միջուկն ու խարիսխը, որ հետագայում՝ շուրջ մեկդարյա սոցիալ-տնտեսական, ժողովրդագրական ու հասարակական-քաղաքական զարգացումները պիտի հանգեցնեին նրան, որ դարավոր ընդմիջումից հետո, թեկուզև պատմական Հայաստանի մի կտոր հողահատվածում (1/10-րդ մասում), պիտի տեղի ունենար Հայաստանի անկախության հռչակումն ու պետականության վերականգնումը:

Խորհրդահայ պատմագրության մեջ, ավելի հաճախ՝ քաղաքական-քարոզչական նպատակով, հայ և ռուս ժողովուրդների դարավոր բարեկամությունը հատուկ ընդգծելու համար բանը հասցրել են նրան, որ հայոց նոր շրջանի պատմության պարբերացումը փորձ է արվել սկսել XIX դ. սկզբներից[3], այսինքն՝ Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստանին միացումից, ինչը հասկանալիորեն կրել է զուտ գաղափարաքաղաքական հնչերանգ և ո՛չ հայաստանյան, և ո՛չ էլ համաշխարհային պատմության չափումներով չի կարելի համարել գիտականորեն հիմնավոր: Բանն այն է, որ համաշխարհային պատմագիտական գրականությամբ նոր շրջանի պատմության սկզբնավորումը ընդունված է համարել XVII դարի կեսերը, այսինքն՝ սկսած Անգլիայի բուրժուական համարվող հեղափոխության դարաշրջանից: Բնականաբար, հայոց պատմությունը կազմում է ընդհանուր պատմության մի մասը: Բացի այդ, նման պարբերացման ընդունման պարագայում այդ շրջափուլից դուրս է մնում բուն Արևմտյան Հայաստանը: Ինչ վերաբերում է սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների գործոնին, ապա դժվար չէ նկատել, որ XIX դ. սկզբներին իր սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական զարգացման մակարդակով Ռուսաստանն առանձնապես չէր տարբերվում ո՛չ Թուրքիայից և ո՛չ էլ Պարսկաստանից: Դրանք, ըստ էության, համարվում էին ասիական տիպի ռազմաավատական, ամբողջատիրական կայսրություններ: Ավելին, դեռ տասնամյակներ պիտի անցներ, որպեսզի նոր խոսք բացվեր Ռուսաստանում 1861 թ. փետրվարի 19-ի Ալեքսանդր II կայսեր հրամանագրով ճորտատիրական իրավունքի վերացման մասին և այլն:

Դիտարկումներ միացման պատմագիտական գնահատականի շուրջ

Պատմագիտական քննության ու գնահատականի տեսակետից խորհրդահայ պատմագրության մեջ, և ոչ միայն նրանում, ժամանակաշրջանի հրամայականով ամենաբարձր, նույնիսկ չափազանցությունների հասնող արժևորումներ ու գնահատականներ են տրվել Արևելյան Հայաստանը՝ Ռուսաստանին միացման իրադարձությանը: Այդ առումով, Հայրենական մեծ պատերազմի ավարտից հետո թեմային առաջիններից մեկն անդրադարձավ պատմաբան Զ. Գրիգորյանը՝ այդ իրադարձությունը համարելով նախահեղափոխական (մինչև 1917 թ.) Հայաստանի ամենախոշոր պատմական իրադարձությունը[4]: Մեկ այլ տեղ էլ նա այդ իրադարձությունը գնահատել է՝ «շրջադարձային»[5]:

---

[3] *Ա բ ր ա հ ա մ յ ա ն. 1947, 44, Պ ա ր ս ա մ յ ա ն. 1967, 20:*
[4] *Գ ր ի գ ո ր յ ա ն. 1978, 3:*
[5] *Գ ր ի գ ո ր յ ա ն. 1967, 54:*

Անվանի պատմաբան Վ. Պարսամյանն Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին համարում է «նոր էրա հայ ժողովրդի պատմության մեջ»[6]: Ավելի ուշ, Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստանին միացման 150-ամյակին նվիրված հոբելյանական միջոցառումների շրջանակներում լույս ընծայված նրա՝ ավելի շատ քարոզչական նպատակներ հետապնդող, ռուսերենով լույս տեսած աշխատությունում շեշտվում է, որ «Ռուսաստանի օգնությամբ Արևելյան Հայաստանը փաստորեն վերածնվեց»[7]: Միացման 150-ամյակի առիթով ակադեմիկոս Ծ. Աղայանի խմբագրությամբ լույս տեսած փաստաթղթերի երկհատոր ժողովածուի նախաբանում Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին համարվում է «շրջադարձային կետ հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրում»[8]: Նույն կերպ, ակադեմիկոս Մ. Ներսիսյանի գնահատմամբ՝ Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին «լուսավոր էջ բացեց հայ ժողովրդի դարավոր պատմության մեջ»[9]: Ականավոր պատմաբան, ակադեմիկոս Ա. Հովհաննիսյանն ավելի հեռագնա բովանդակություն էր տեսնում այդ միացման մեջ: Նրա բնութագրմամբ՝ «Արևելյան Հայաստանի միակցումը Ռուսաստանին օբյեկտիվորեն դիտված նախապայմաններ էր ստեղծում արևելահայ ժողովրդի ազգային ազատագրման համար (ընդգծումը մերն է – Ա. Հ.)»[10]: Խորհրդային դարաշրջանի վերջին տասնամյակների պատմագիր հեղինակներից Ն. Սարուխանյանը ևս խորհրդահայ պատմագրությանը բնորոշ, Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին համարում է «անկյունադարձային ու բախտորոշ» իրադարձություն: Նրա կարծիքով՝ «Մինչհեղափոխական (նկատի ունի՝ 1917 թ. – Ա. Հ.) Հայաստանի վերջին հարյուրամյակների պատմության ընթացքում ոչ մի իրադարձություն այնքան մեծ նշանակություն չի ունեցել հայ ժողովրդի կյանքում, որքան 1828 թ. փետրվարի 10-ին Պարսկաստանի փոքրիկ ու աննշան գյուղում՝ Թուրքմենչայում կնքած դաշնագրությունը»[11] և այլն: Այս և նման ձևակերպումները, պատմական արձանագրումներից զատ, ինչպես ասվեց, ավելի հաճախ հետապնդել են ոչ այնքան զուտ օբյեկտիվ պատմագիտական, որքան գաղափարական, քաղաքական-քարոզչական, դաստիարակչական նպատակներ, որպեսզի «Հավերժ ռուս ժողովրդի հետ» նշանաբանով մեծարվի ու փառաբանվի Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին՝ ընդգծելու «սոցիալիզմ ու կոմունիզմ» կառուցող հայ, ռուս և մյուս ժողովուրդների դարավոր անխախտ եղբայրական կապերն ու բարեկամությունը: Մյուս կողմից՝ պետք է նկատի ունենալ, որ խորհրդային-կոմունիստական իշխող գաղափարաքաղաքական նպատակահարմարության ու հարկադրանքի պայմաններում նրանք չէին կարող ազատորեն արտահայտել սեփական տեսակետները:

Այդ ամենով հանդերձ՝ հարկ է արժանին մատուցել խորհրդահայ պատմագրության այն հեղինակներին, ովքեր վիթխարի աշխատանք են կատարել

---

[6] Պարսամյան. 1946, 49:

[7] Парсамян. 1978, 3.

[8] Присоединение Восточной Армении к России (1814–1830) (сб. док.). 1978, 5.

[9] Հայ ժողովրդի պատմություն. 1985, 258:

[10] Հովհաննիսյան. 1959, 635:

[11] Տե՛ս Սարուխանյան. 1971, 5:

հայ-ռուսական հարաբերությունների ու Արևելյան Հայաստանի՝ Ռուսաստանին միացման հիմնահարցի համապարփակ ուսումնասիրության ուղղությամբ, որոնց արդյունքում բազմահատոր փաստաթղթերի ժողովածուների և մենագրությունների ձևով գիտական շրջանառության մեջ են դրել հսկայական արխիվային ու այլ փաստավավերագիր նյութեր:

Եթե միացմանը խորհրդային հեղինակների տված գնահատականները համեմատում են նախախորհրդային հեղինակների հետ, ապա վերջիններս հանդես են բերել անհամեմատ ավելի անաչառություն ու հավասարակշռվածություն՝ չժխտելով, իհարկե, դրա առաջադիմական նշանակությունը: Այսպես, օրինակ, շատ ավելի գուսպ է XIX դ. նշանավոր հրապարակախոս Ստ. Նազարյանցի գնահատականը. «... հայերը ճշմարտապես և իրավացի շնորհակալ են Ռուսաստանին, որ ազատել է նրանց մի անտանելի, անարգական ստրկությունից, և բացել նոցա առջեւ մի նոր քաղաքական կյանքի ասպարեզ»[12]: Պատմագիր Ստ. Պալասանյանը ևս ընդհանուր առմամբ դրական է գնահատում Արևելյան Հայաստանի նվաճումը Ռուսաստանի կողմից, որի հետևանքով, ըստ նրա, խաղաղ ու աշխատասեր հայ ժողովուրդը ձեռք բերեց կյանքի և ստացվածքի ապահովություն, կրթական ու տնտեսական առաջադիմություն[13]: Արևելահայ հասարակական-քաղաքական կյանքի զարգացման առումով՝ միացմանը նույնպիսի դրական գնահատական է տվել ՍԴԲՀԿ («սպեցիֆիկ») հայտնի գործիչ Դ. Անանունը[14]: Դրանց կողքին կարելի է տեսնել, որ XIX դարի պատմաբան Ա. Երիցյանը ավելի քան շատ բարձր է գնահատում արևելահայ երկրամասերի նվաճումը Ռուսաստանի կողմից: Նա գրում է, որ «Ներկա դարուս մեջ ոչ մի քաղաքական անցք այնքան նշանավոր չէ եղած Հայ ազգի համար, որքան պարսկական Թուրքմենչայ խղճուկ գյուղի մեջ կայացրած հիշյալ պայմանագիրը»[15]: Իսկ Մեծն Հովհ. Թումանյանի ընորոշմամբ՝ 1827 թ. հոկտեմբերի 1-ին Երևանի առումով՝ «հայ ժողովրդի կյանքի ու պատմության մեջ բացվեց մի նոր շրջան»[16] և այլն:

Ավելին, Արևելյան Հայաստանի՝ Ռուսաստանին միացմանը իրաղարձությանը հայ պատմագիտական գրականության մեջ, ըստ պատմափուլերի, գաղափարաքաղաքական հանգամանքներով պայմանավորված, արձանագրվել են ավելի սուր, նույնիսկ՝ իրարամերժ քաղաքական գնահատականներ՝ սկսած «չարիքներից փոքրագույնից» մինչև իսկ «չարիք»: Բայց, ընդհանուր առմամբ, ավելի շատ Արևելյան Հայաստանի՝ Ռուսաստանին միացումը դիտվել ու որակվել է իբրև «բարիք»[17]: Այդ իմաստով առավել հակասական է ժամանակին ռուս պատմաբան Մ. Պոկրովսկու, այսպես կոչված, վուլգար (գռեհիկ) սոցիոլոգիզմի տեսության դպրոցին տուրք տալու մեջ մեղադրվող, վաստակաշատ պատմաբան Լեոյի (Առաքել Բաբախանյանի) տված գնահատականը: Նա խորհրդային պատմափուլում, ժամանակի մտածելակերպի հրամայականով, ցարական տիրապետությունը հայերի համար որակել է իբրև «չա-

---

[12] Նազարեանց. 1913, 96:
[13] Տե՛ս Պալասանեան. 1902, 499–500:
[14] Անանուն. 1916, 10:
[15] Երիցեանց. 1894, 308:
[16] Թումանյան. 1959, 256:
[17] Հարությունյան. 1990, 10:

րիք»[18]: Ի լրումն ասվածի՝ Լեոն Երևանի գրավման 100-ամյակին նվիրված լրագրական հոդվածում պարսկական տիրապետությունը գերադասել է ռուսականից: Այսպես՝ նա գրում է. «Հայ գյուղացիությունը համայնական ինքնավարություն էր վայելում և ազատ էր, մինչդեռ յեկողը ճորտատիրական Ռուսաստանն էր, և նրա ներկայացուցիչները, զանազան Յերմոլովներ, Վորոնցովներ աշխատում էին պարսկական խանությունների մեջ էլ հաստատել ռուսական ճորտատիրական կարգերը»[19]: Ընդ որում, այդ պաշտոնաթերթի խմբագրությունը համաձայն չի եղել հոդվածագրի որոշ մտքերին: Բայց նա, ինչպես նաև պատմաբաններ Վ. Պարսամյանն ու Ս. Մարկոսյանը, պայմանավորված ըստ պատմաշրջանի քաղաքական նպատակահարմարության, ռուսական տիրապետությունը ընորոշել են «չարիքներից փոքրագույն»[20]: Նույն կերպ, պատմաբան Վ. Պարսամյանը, ևս ժամանակի ոգուն համապատասխան, ընդգծելով ցարիզմի գաղութային քաղաքականությունը, պարսկական և թուրքական բռնապետությունների համեմատ, հայ ժողովրդի՝ Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցնելը որակել է «չարիքներից փոքրագույն»[21]: Բայց հետագայում՝ 1940-ական թվականների կեսերից, վերանայեց այդ մոտեցումը և մյուս պատմաբանների՝ Զ. Գրիգորյանի, Մ. Ներսիսյանի, Ա. Ռ. Հովհաննիսյանի, Ա. Գ. Հովհաննիսյանի և այլոց նման սկսեց բարձր գնահատել միացման նշանակությունը: Եթե ընդունենք, որ ազատության, զարգացման ու քաղաքակրթության ձգտող յուրաքանչյուր ազգի համար քաղաքական բարիքը սեփական ինքնիշխան, անկախ պետականություն ունենալն է, ապա ծայրահեղությունների մեջ չընկնելով՝ կարելի է արձանագրել, որ պատմագիտական գնահատականի առումով, արդի իրողությունների ու պահանջների դիտակետից, կարծում ենք՝ ավելի հիմնավոր և ընդունելի է Լեոյի, Վ. Պարսամյանի, Ս. Մարկոսյանի և մյուսների ժամանակին արած այն ձևակերպումը, ըստ որի՝ Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին կարելի է համարել «չարյաց փոքրագույն»-ը:

Նկատառումներ հայոց պետականության վերականգնման տեսլականի շուրջ

Արևելյան Հայաստանի՝ Ռուսաստանին միացման իրարից զանազանվող գնահատականների կողքին մեր պատմագրության մեջ գիտական քննության նյութ է նաև Հայաստանի հետագա ճակատագրի ու պետականության վերականգնման հեռանկարի հարցը: Իհարկե, ակներև է, որ XVIII դարի սկզբներից մինչև XIX դ. առաջին երեք տասնամյակները հայ ազատագրական միտքը, հայոց պետականության վերականգնման ծրագրերը և դրան հասնելուն միտված հայ ազգային-ազատագրական շարժումները հիմնականում կրում էին դեպի Ռուսաստանն ուղղված քաղաքական կողմնորոշման բնույթ: Սակայն այս կապակցությամբ հարկ է անել մի վերապահում՝ սխալվում են բոլոր նրանք, ովքեր կարծում են, թե նախընթաց հայ ազատագրական գաղափարա-

[18] Լ ե ո. 1926, 162:

[19] «Խորհրդային Հայաստան» (Երևան), 13. X. 1927:

[20] Տե՛ս Լ ե ո. 1927, 251–253, Պ ա ր ս ա մ յ ա ն. 1967, 20, 96, նաև՝ Մ ա ր կ ո ս յ ա ն. 1935, 97, 133:

[21] Պ ա ր ս ա մ յ ա ն. 1940, 103:

բանության ու պայքարի նպատակը եղել է ընդամենը Հայաստանը Ռուսաստանին միացնելը: Պատմական իրականությունն ու իրողությունն այն է, որ հայերը մեծ ձգտում են ունեցել պարզապես Ռուսաստանի օգնությամբ ազատագրվել թուրք-պարսկական լծից: Ավելին, հայ ազատագրական շարժման գործիչների նպատակն էր՝ Ռուսաստանի օգնությամբ վերականգնել հայկական պետականությունը:

Այս համատեքստում դժվար է համակարծիք լինել ակադեմիկոս Գ. Գալոյանի այն տեսակետին, թե չնայած ցարիզմի ազգային-գաղութային քաղաքականությանը՝ «այնուամենայնիվ պատմական զարգացման և ոչ մի փուլում հայ ժողովուրդի և ոչ մի խավ ու հասարակական հոսանք հարց չդրեց հայերի՝ Ռուսաստանից անջատվելու մասին»[22]*: Նույն կերպ, դժվար է համակարծիք լինել նաև հարգարժան մյուս ակադեմիկոս Հր. Սիմոնյանի արտահայտած այն մտքին, թե Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանի կազմի մեջ մտնելուց հետո «հայ քաղաքական միտքը առաջ չքաշեց Ռուսաստանից անջատվելու պահանջ»*[23] *և այլն: Յուրաքանչյուր արժանապատիվ ազգ-ժողովրդի գերագույն նպատակը պետք է համարվի նրա ազատության ու անկախության ձգտելն ու դրան հասնելը, ինչը որ բոլոր ժամանակներում եղել ու մնում է հայ ժողովրդի կենսունակության գլխավոր առհավատչյան: XIX դարակզբներից հայ ազգամետ աշխարհիկ և հոգևոր գործիչների հասարակական-քաղաքական մտայնության մեջ առաջնային պլանում է կանգնում ոչ թե միայն զուտ ազգապահպանության խնդիրը, այլ նաև հայոց հող-հայրենիքի ազատագրման, հետագա զարգացման ու բարգավաճման հեռանկարը, իսկ այդ նպատակների իրագործմանը հասնելու ամենահուսալի երաշխիքն ու ապավենը կարող էր լինել սեփական ազգային անկախ պետականության վերականգնումն ու համակարգային կայացումը:*

Հարկ է ընդգծել, որ ավելի վաղ՝ XVIII դարում, Հայաստանի ազատաբաղձությամբ տարված հայ նշանավոր քաղաքական ու ռազմական գործիչների՝ Ի. Օրու, Դավիթ Բեկի, Հ. Էմինի, Շ. Շահամիրյանի, Մ. Բաղրամյանի, Հ. և Խ. Լազարյանների, Հ. Արղությանի և մյուսների առաջ քաշած գաղափարների ու ծրագրերի առանցքը եղել է Հայաստանի ազատագրումը՝ իհարկե, չմոռանալով հիմնականում Ռուսաստանի օգնությամբ: Նրանք գտնում էին, որ այդ օգնությունը պիտի միջոց դառնար և ոգեշնչեր հայերին ոտքի կանգնել ու միասնական ուժերով վերջին հաշվով հասնել հայոց ինքնիշխան պետականության վերականգնմանը:

Այս առնչությամբ, պատմագիտական գնահատականի տեսակետից, հարկ է հատուկ ընդգծել ճանաչված պատմաբան Վ. Դիլոյանի կողմից իր ժամանակների պայմաններում հնչեցրած բավականին համարձակ ու ճշմարիտ այն դիտարկումը, որ XVIII դարում և XIX դարի սկզբի հայ ժողովրդի ազատագրական շարժումը նպատակ չի հետապնդել՝ սոսկ միանալ Ռուսաստանին[24]*: Հիրավի, XVIII դ. վավերագրերը, Հայաստանի ազատագրության ծրագրերը, հայ հոգևոր ու աշխարհիկ գործիչների քայլերը և գործողությունները գալիս են*

---

[22] *Գալոյան. 1982, 94–95:*
[23] *Սիմոնյան. 2003, 6:*
[24] *Տե՛ս Դիլոյան. 1989, 5:*

վկայելու, որ այդ շարժման ու պայքարի բաղձանքն է եղել այս կամ այն կերպ Անդրկովկասում հայկական պետականության վերականգնումը կամ հայ-վրացական միացյալ քրիստոնեական թագավորության ստեղծումը՝ Ռուսաստանի հովանու տակ: Երբ հայ հանրային ու հասարակական-քաղաքական ստվար շրջանակները ցանկություն ու ձգտում են հանդես բերել՝ Հայաստանը միացվի Ռուսաստանին, դա ամենևին էլ չի նշանակել, թե նրանք հեռագնա նպատակ չեն ունեցել հասնելու բաղձալի՝ հայոց անկախ պետականության վարականգնմանը: Դժվար չէ հասկանալ, որ նրանք Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացումը դիտել են որպես միջանկյալ օղակ այդ դժվարին ու բաղձալի նպատակին հասնելու ճանապարհին:

Մյուս կողմից, դժվար է պատրանք ունենալ, թե Ռուսաստանը, անկախ նրա պետական դրոշների գույնից, երբևէ մտադրություն է ունեցել մեր տարածաշրջանում իր նվաճումների ճանապարհին վերականգնել հայոց պետականությունը: Նման պարագայում ամեն ինչ պետք է քննել ու գնահատել դրա վերջնարդյունքով: Իրականության մեջ դժվար չէ տեսնել՝ Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին «միակցումից» հետո գրեթե մեկ դար տևած հետագա գործընթացները ցույց տվեցին, որ ցարական, իսկ հետագայում՝ գույնն ու դրոշը փոխած Խորհրդային Ռուսաստանը, իսկ վերջին տասնամյակներին արդեն Ռուսաստանի Դաշնությունը բնավ էլ մտադրություն չեն ունեցել վերականգնել ու պաշտպանել հայկական պետականությունը կամ էլ, իբրև դաշնակից, ուղղակի աջակից լինել նրա անվտանգությանը, իսկ եթե ռուսական բարձր իշխանությունների կողմից, սկսած Պետրոս Մեծի ժամանակներից, հայանպաստ կոչեր ու մտքեր են արտահայտվել, ապա դրանք կրել են ընդամենը մարտավարական, քարոզչական խոսույթների բնույթ: Հեշտացնելու այն ժամանակներից Հայաստանի ու Անդրկովկասի «միակցումը» Ռուսաստանին և ամրապնդվելն այնտեղ: Հյուսիսի մեր մեծ հարևանը, անկախ քաղաքական գունավորումներից, իր արտաքին ծավալապաշտական քաղաքականությամբ միշտ էլ ցանկացել է Հայաստանը, և ոչ միայն նա, դարձնել հսկա կայսրության օրգանական մաս. մի ծրագիր, որն ունի արդիական հնչեղություն նաև մեր ժամանակներում: Նկատի առնելով Ռուսաստանի ծավալապաշտական հավակնությունները՝ տեղին է հիշեցնել ՀՅԴ ականավոր գաղափարախոս Վ. Նավասարդյանի՝ շուրջ մեկ դար առաջ հնչեցրած խոսքը. «Ռուսաստանը միշտ նույնն է, փոփոխվում են նրա գույները միայն և, ըստ գույների, նաև նպատակները»[25]:

Այնպես որ, ժամանակակից գիտական ու հանրային ընկալումների դիտակետից, արևելահայ երկրամասերի՝ Ռուսաստանին միացումը պետք է արժևորել հենց այդ իմաստով, թեև պետք է հասկանալ, որ «խաչապաշտ» ռուսական կայսրերն Այսրկովկասում և այլ երկրամասերում իրենց նվաճումները կատարելիս ամենևին իրենց հաշվարկների մեջ ներառված չէին, թե դրանք մի օր կարող են պայքարի դրոշ բարձրացնել, անջատվել կայսրությունից ու անկախանալ: Բայց համաշխարհային պատմության փորձը ցույց է տալիս, որ, որպես կանոն, պատմականորեն այդպես են եղել մետրոպոլիայի (մայր տերության) և նվաճված երկրների ու ժողովուրդների հետագա ճակատագրերը: Միաժամա-

[25] Ն ա վ ա ս ա ր դ ե ա ն. 1925, 131:

նակ պետք է ընդգծել նաև պատմական այն իրողությունը, որ հայ ժողովուրդը հավաքական մեծամասնությամբ վտանգելով, ֆիզիկականը, քաղաքականապես կողմնորոշված լինելով դեպի ռուս ժողովուրդն ու Ռուսաստանը, գրեթե բոլոր ռուս-պարսկական և, հատկապես, ռուս-թուրքական պատերազմների ժամանակ մեծ ոգևորությամբ ու չափերով մասնակցություն և աջակցություն է ցուցաբերել ռուսական զենքի հաղթանակի գործում: Բայց դրա դիմաց, ցավոք, քաղաքական պատշաճ վարձատրություն չի ստացել:

Եզրակացություն

Այսպիսով, Արևելյան Հայաստանի՝ Ռուսաստանին միացման հիմնահարցը խորհրդահայ պատմագրության մեջ, ըստ պատմաշրջանների՝ հասարակական-քաղաքական, գաղափարական, երբեմն էլ՝ զուտ քարոզչական նպատակահարմարությամբ պայմանավորված, գնահատվել է ամենատարբեր կերպով՝ մեծագույն բարիքից ու չարյաց փոքրագույնից մինչև իսկ՝ չարիք:

Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին և նրա պատմական ճակատագրի հետագա գործընթացները միանշանակ համոզում են, որ անվիճարկելի է միացման ու ռուսական տիրապետության օբյեկտիվորեն առաջադիմական նշանակությունը Հայաստանի և հայ ժողովրդի համար: Իսկ մյուս կողմից, այնքան էլ հիմնավոր չէ խորհրդային այն հեղինակների տեսակետը, թե հայ ժողովրդի միակ ճգտում-ցանկությունը եղել է սոսկ Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին:

Մինչդեռ անցյալի փաստավավերագիր նյութերն ու պատմական իրողությունները ցույց են տալիս, որ XVIII դ. և XIX դարասկզբի հայ հասարակական-քաղաքական ու ռազմական գործիչների՝ Ի. Օրու, Հ. Էմինի, Շ. Շահամիրյանի, Հ. Արղությանի, Հ. և Խ. Լազարյանների և մյուսների ազատագրական գաղափարներն ու կազմած ծրագրերը միտված են եղել Հայաստանի ազատագրության և Հայոց պետականության վերականգնման նպատակին, իհարկե, առաջին հերթին, Ռուսաստանի օգնությամբ ու նրա հովանու տակ:

Արարատ Հակոբյան – պ. գ. դ., պրոֆ., ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի նորագույն պատմության բաժնի առաջատար գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ նոր և նորագույն պատմաշրջանի հայ հասարակական-քաղաքական մտքի, հայ քաղաքական կուսակցությունների, Հայաստանի առաջին Հանրապետության, 1921 թ. Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերի, հայ պատմագրության, խորհրդային քաղաքական բռնաճնշումների, հայ պարբերական մամուլի հիմնահարցեր: Հեղինակ է 20 մենագրության, 12 անհատական ու կոլեկտիվ ձեռնարկի և ուսումնամեթոդական աշխատանքի, ավելի քան 100 հոդվածի: ararathakobyan47@gmail.com

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Աբրահամյան Ա. 1947, Հայ ժողովրդի պատմության պերիոդիզացիայի հարցի շուրջ. – «Տեղեկագիր» Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ հաս. գիտ., № 2, էջ 29–44:

Անանուն Դ. 1916, Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը XIX դարում (1800–1870), հ. 1, Բաքու, «Տրուդ Բերլադիրի և ընկ.» տպ., 444 էջ:

Գալոյան Գ. Ա. 1982, Պատմության քառուղիներում, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 464 էջ:

Գրիգորյան Զ. Տ. 1967, Հայ և ռուս ժողովուրդների բարեկամությունը, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 464 էջ:

Գրիգորյան Զ. Տ. 1978, Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին և նրա պատմական նշանակությունը, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 404 էջ:

Դիլոյան Վ. 1989, Արևելյան Հայաստանը XIX դարի առաջին երեսնամյակին և հայ-ռուսական հարաբերությունները, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 356 էջ:

Երիցեանց Ա. 1894, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութիւնը եւ Կովկասի հայք XIX դարում, մասն Ա (1800–1830 թթ.), Թիֆլիզ, «Մ. Մարտիրոսեանի եւ ընկ.» տպ., 658 էջ:

Երիցեանց Ա. 1895, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութիւնը եւ Կովկասի հայք XIX դարում, մասն Բ (1831–1842 թթ.), Թիֆլիզ, «Մ. Մարտիրոսեանի եւ ընկ.» տպ., 592 էջ:

Թումանյան Հովհ. 1959, Երկերի ժողովածու, հ. 6, Երևան, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ հրատ., 800 էջ:

Լեո. 1926, Հայոց պատմություն, նորագույն շրջան, մաս 1, Երևան, «Պետ. Համալսարան» հրատ., 228 էջ:

Լեո. 1927, Հայոց պատմություն, նորագույն շրջան, մաս 2, Երևան, «Պետ. համալսարան» հրատ., 440 էջ:

«Խորհրդային Հայաստան» (Երևան), 13. X. 1927:

«Հայ ժողովրդի պատմություն». 1985, պրոֆ. Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբ., Երևան, ԵՊՀ հրատ., 528 էջ:

Հարությունյան Շ. 1990, Պատմագիտության զարգացումը Խորհրդային Հայաստանում 1964–1988, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 485 էջ:

Հովհաննիսյան Ա. 1959, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գ. 2, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 695 էջ:

Մարկոսյան Ս. 1935, Ռուս-ֆրանսիական յեվ ռուս-անգլիական հակամարտությունը Պարսկաստանում, Անդրկովկասի նվաճման կապակցությամբ, Յերեվան, «Պետհրատ», 141 էջ:

Մելքոնյան Ա. 2011, Հայաստանի պատմության և ժողովրդագրության հիմնահարցեր, Երևան, «Միտք» վերլ. կենտ., 456 էջ:

Մելքոնյան Ա. 2021, Պատմագիտական հետազոտություններ, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի «Մեսրոպ արք. Աշճեան» մատենաշար, 489 էջ:

Նազարեանց Ստ. 1913, Երկեր, հ. 1, Թիֆլիս, տպ. «Ն. Աղանեանի», 428 էջ:

Նավասարդեան Վ. 1925, Դաշնակցութեան քաղաքական ուղին (10-րդ Ընդհանուր ժողովի առիթով), Գահիրե, «Յուսաբեր» տպ., 179 էջ:

Պալասանեան Ստ. 1902, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, հրատ. «Կենդրոնական գրավաճառանոցի», 599 էջ:

Պարսամյան Վ. 1940, Ցարիզմի գաղութային քաղաքականությունը Հայաստանում, Երևան, «Արմֆան» հրատ., 206 էջ:

Պարսամյան Վ. 1946, Հայկական հարցի զարգացման պատմական ուղիները մինչև Բեռլինի կոնգրեսը. – «Տեղեկագիր» Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ հաս. գիտ., Երևան, № 11–12, էջ 46–72:

Պարսամյան Վ. Ա. 1967, Հայ ժողովրդի պատմություն (1801–1917 թթ.), հ. 3, Երևան, «Լույս» հրատ., 535 էջ:

Սարուխանյան Ն. 1971, Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստանին միացման պրոբլեմը մինչհեղափոխական հայ պատմագրության մեջ, Երևան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 230 էջ:

Սիմոնյան Հր. 2003, Ազատագրական պայքարի ուղիներում, գ. 1, Երևան, «Հայագիտակ», 816 էջ:

Внешная политика России XIX и начала XX в. 1960, серия 1, т. 1. М., «Госполитиздат», 800 с.

Парсамян В. А. 1978, Присоединение Восточной Армении к России и его историческое значение (к 150-летию). Ереван, Изд. ЕГУ, 67 с.

Присоединение Восточной Армении к России (1801–1813) (сб. док.). 1972, т. 1, под ред. академика Ц. П. Агаяна. Ереван, Изд. АН АрмССР, 715 с.

Присоединение Восточной Армении к России (1814–1830) (сб. док). 1978, т. 2, под ред. академика Ц. П. Агаяна. Ереван, Изд. АН АрмССР, 658 с.

https://yhm.am, archives. (18. III. 2023):

ИСТОРИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА ПРОБЛЕМЫ ПРИСОЕДИНЕНИЯ ВОСТОЧНОЙ АРМЕНИИ К РОССИИ В СОВЕТСКОЙ АРМЯНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

АРАРАТ АКОПЯН

Резюме

Ключевые слова: Восточная Армения, Россия, война, присоединение, историография, Лео, Туркменчайский договор, значение, автономия, королевство, «Армянская область», оценка, благо.

В XIX–XX вв. в армянской историографии вопрос о присоединении Восточной Армении к России в силу общественно-политической, идеологической, а иногда и просто чисто пропагандистской целесообразности оценивался по-разному. Этому событию давались самые разные оценки: от величайшего блага для армянского народа до наименьшего из зол, вплоть до зла. Присоединение Восточной Армении к России и последующие процессы ее исторической судьбы убеждают нас в том, что русское правление имело объективно прогрессивное значение для Армении и армян. С другой стороны, точка зрения советских авторов о том, что единственным стремлением, желанием армянского народа было лишь присоединение Армении к России, не очень обоснована. Между тем документальные материалы и исторические факты убедительно показывают, что освободительные идеи и планы армянских общественно-политических и военных деятелей всего XVIII и начала XIX веков, таких, как И. Ори, О. Эмин, Ш. Шахамирян, Ов. Аргутян, Ов. Лазарян, Х. Лазарян и других были направлены на

освобождение Армении и восстановление армянской государственности, конечно, в первую очередь, с помощью России и под ее покровительством.

В советско-армянской историографии данная точка зрения не является научно обоснованной, а преследовала чисто идеологически-пропагандистские цели, когда была предпринята попытка считать началом истории нового периода Армении начало XIX века. Однако началом истории нового периода Армении в мировой историографической литературе принято считать середину XVII века.

Арарат Акопян – д. и. н., проф., ведущий научный сотрудник отдела новейшей истории Института истории НАН РА. Научные интересы: проблемы общественно-политической мысли нового и новейшего периодов истории Армении, армянских политических партий, Первой Республики Армения, Московского и Карсского договоров 1921 г., армянской историографии, советских политических репрессий, армянской периодической печати. Автор 20 монографий, 12 индивидуальных и коллективных учебных пособий и учебно-методических работ и более 100 статей.
ararathakobyan47@gmail.com

HISTORICAL ASSESSMENT OF THE ISSUE OF JOINING EASTERN ARMENIA TO RUSSIA IN THE SOVIET ARMENIAN HISTORIOGRAPHY

ARARAT HAKOBYAN

Summary

Keywords: Eastern Armenia, Russia, war, joining, historiography, Leo, Treaty of Turkmenchay, significance, N. Ashtaraketsi, Kh. Lazaryan, I. Paskevich, autonomy, kingdom, "Armenian region", assessment, good.

In the last two centuries, in Armenian historiography, the issue of joining Eastern Armenia to Russia, due to socio-political, ideological, and sometimes simply due to propaganda expediency, was assessed differently. This event was rated from the greatest good for the Armenian people to the least of evils, down to evil. Joining Eastern Armenia to Russia and the subsequent processes of its historical fate convince us that Russian rule was objectively progressive for Armenia and Armenians. On the other hand, the point of view of the Soviet authors that the only aspiration, the desire of the Armenian people was joining Armenia to Russia, is not very substantiated. Meanwhile, documentary materials and historical facts convincingly show that the liberation ideas and plans of such Armenian socio-political and military figures throughout the 18th and early 19th centuries, as I. Ori, H. Emin, Sh. Shahamiryan, Hovsep Argutyan, Hovannes and Khachatur Lazaryans and others, were aimed at the

Պատմաբանասիրական հանդես • Историко-филологический журнал • Historical and Philological Journal • 2023 № 3

liberation of Armenia and restoration of Armenian statehood, of course, first of all, with the help of Russia and under its patronage.

In the Soviet-Armenian historiography, this point of view is not scientifically grounded but it pursued merely ideological and propaganda purposes when an attempt was made to consider the beginning of the XIX century as starting point of the history of the new period of Armenia. However, in the world historiographical literature, the beginning of the history of the new period of Armenia is generally accepted to be the middle of the XVII century.

Ararat Hakobyan – Doctor of Historical Sciences, Professor, Leading Researcher at the Department of the New History of the Institute of History of NAS RA. Scientific interests: social and political thought of the new and recent periods of Armenian history, history of Armenian political parties, the first Republic of Armenia, Turkish-Armenian war in 1920, Moscow and Kars Treaties of 1921, Armenian historiography, Soviet political repressions, Armenian periodical press. Author of 20 monographs, 12 individual and collective manuals, educational materials and more than 100 scientific articles. ararathakobyan47@gmail.com